

*L'Humanisme a la Corona d'Aragó*¹

--Introducció--

Júlia Butinyà
(UNED)
Antonio Cortijo Ocaña
(University of California)

A la memòria de Rafael de la Cruz Corcoll (†)

Amb aquesta publicació integrada per diferents col·laboracions, volem seguir la línia iniciada amb el vol. 13 d'eHumanista (2009), dedicat al tema de l'Humanisme a la Corona d'Aragó, i continuat més tard amb un volum col·lectiu publicat en 2011 i titulat *L'Humanisme a la Corona d'Aragó* (J. Butinyà & Cortijo eds., Potomac, Scripta Humanistica), llibre que atén amb interès destacat les mostres humanístiques d'expressió en llengua catalana. Quant a aquestes publicacions, com en la que ara es presenta, hem d'insistir en dues notes de relleu: la primera, l'afirmació de l'existència d'un Humanisme *avant-la-lettre* en les lletres de la Corona d'Aragó en el segle XV, i poc abans i tot; la segona, el caràcter comparatista dels anàlisis inclosos en aquests volums i estudis, car el fenomen de l'Humanisme fou per naturalesa d'essència comparatista i de literatures en contacte, ja que es donava entre les escriptures llatina i vernacla i en territoris geogràfics diversos (Florència, Avinyó, Nàpols, València, Barcelona, etc.), és a dir entre autors que *desconeixen* evidentment limitacions de fronteres geogràfiques.

Des de la publicació del vol. 13 suara esmentat, han vist la llum alguns estudis i panorames d'interès que s'han centrat o tocat el fenomen humanista a la Península Ibèrica. Així, destaca el recull que apleguen Coroleu & Taylor 2010, *Humanism and Christian Letters in Early Modern Iberia (1480-1630)*, a què ens referim més avall. Aquesta concurrència fa veure que el tema és d'interès ben actual i està agafant volada.² Així mateix caldria esmentar la *Introducció* i el capítol sobre *Bernat Metge* al I volum del *Panorama Crític de la Literatura Catalana*. El primer treball és una valuosa reflexió de conjunt, on se sintetitza la situació actual i es fa un recorregut per les grans fites crítiques del segle XX, amb referències al concepte humanista (Hauf 2010a); i el segon, tot i ser d'un tema concret, conclou amb una observació general: la interpretació d'aquest principalíssim autor sota un o altre signe s'identifica amb la comprensió o incomprensió -val a dir acceptació/no acceptació- de l'Humanisme en aquestes lletres (Butinyà 2010a). A partir d'ara caldrà anar a beure a aquest *Panorama crític I*, als punts esmentats, per a l'estat de la qüestió en les lletres catalanes medievals, ja que a part de suposar una posta a punt crítica, s'hi registren concisament els conceptes encunyats i el seu decurs, o bé s'hi exposa la dialèctica. El volum següent, relatiu al segle XV, amb un capítol dedicat al *Curial e Güelfa* a càrrec del recent editor filològic de la novel·la,³ Antoni Ferrando, inclou així mateix treballs de concepció a més de crítica, renovadora.

¹ Aquest treball, així com el volum del qual és "Introducció", s'insereix en el marc de la cooperació internacional entre *eHumanista* (University of California at Santa Barbara) i l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (Ref. ISIC/2012/022, <http://www.ivitra.ua.es>) i dels projectes de recerca que es despleguen a la seua matriu: "Gramàtica del Català Antic" (Ref. FFI2009-13065-Filo), "Constitució d'un corpus per a la gramàtica del català antic" (Ref. IVITRA/IEC-PT-0406-Martines01), la "Multilingual Digital Library of the Neighbourhood-IVITRA" (Ref. FFI2010-09064-E) i el Projecte DIGICOTRACAM (Programa Prometeo de la GV per a grups d'investigació d'I+D d'excel·lència, Ref. PROMETEO-2009-042).

² Sobre aspectes concrets centrats a la idea del desenvolupament de l'antropocentrisme cal assenyalar també Corcó et alii 2004, tot i que en línies properes la nòmina seria prou llarga i remetem als diversos reculls bibliogràfics dels mateixos treballs aplegats.

³ A Toulouse, Anacharsis, 2007.

Així també cal citar sis traduccions, totes al si de l'ISIC-IVITRA i amb Introducció de Ferrando mateix: al francès, per Jean Marie Barberà (Toulouse, Éditions Anacharsis, 2007);⁴ a l'anglès, per Max Wheeler (Amsterdam, John Benjamins, 2011); a l'italià, per part d'Anna Giordano & Cesáreo Calvo (Berna, Peter Lang, 2011); al portugués, per part de Ricardo Da Costa (Santa Barbara, Publications of eHumanista, 2011); y abans les sengles traduccions a l'espanyol per part de Júlia Butinyà (ISIC-IVITRA, 2005) i Ma Àngels Fuster (ISIC-IVITRA, 2009).⁵ Ens permetem remarcar un altra traducció a l'anglès de *Lo somni* de Metge, per part de Cortijo Ocaña & Lagresa, i amb introducció de Cortijo (Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2012 –en premsa—). Cal valorar molt que aquestes traduccions suposen l'obertura a un ampli món, internacional i poliglota, que de la mà de traductors experts que també són especialistes en aquestes obres, tenen els millors *cicerones* per no només apropar-se a aquests clàssics, sino també per saber-ne i molt.

Cal destacar potser el recent interès desvetllat pel *Curial*, com bé atesten, a més de les traduccions, diferents treballs (només a tall d'exemple, Butinyà 2010c), i sobretot les tesis: Maria Àngels Fuster, Universitat d'Alacant 2009, i Sònia Gros, UNED 2011. També observem des del camp filològic interès renovat per la influència grega i la figura d'Heredia (Martines 2011).

En el camp de la traducció cal rellevar el treball sobre Baltasar de Romaní (Compagna 2010), que valora la novetat que suposà l'intent de traslladar l'estil de l'original; i és d'aparició imminent *Reflexions sobre la traducció arran de les lletres catalanes medievals* (en premsa c), on Júlia Butinyà recull 10 treballs seus, ja publicats, sobre aquesta temàtica en les lletres de la Corona d'Aragó medieval i del Renaixement, amb un nou capítol, on fa un contrast amb l'estudi de Cappelli.

En el seu estudi introductor i a la traducció anglesa de *Lo Somni* (Johns Hopkins Press, 2012), Cortijo resalta la connexió que aquesta obra pot tenir amb l'anàlisi de la filosofia platònica present en l'obra de Petrarca. En el Foreword a la traducció portuguesa del *Curial e Güelfa* de Ricardo da Costa (Santa Barbara, Publications of eHumanista, 2011),⁶ el mateix estudiós assenyala l'especial relació de l'ús de la matèria epistologràfica en dita obra, només comprensible dins del cultiu humanista de les *artes dictaminis*, disseminades a la vegada des d'Itàlia. Això alhora posa en relació el *Curial* amb un grup d'obres peninsulars en què la matèria *de amore* s'analitza sovint amb clares traces humanistes: la novel·la sentimental.

Podríem afegir-hi un altre treball, breu, però com intent de resumir els conceptes: *L'humanisme a la Corona d'Aragó* (Butinyà 2010b). El llibre on s'insereix interessa també per altres capítols, donat que el tema es correspon amb el nostre: *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*. El volum recull les ponències del congrés internacional en el 550 aniversari d'Ausiàs March, organitzat per la Institució Alfons el Magnànim, el qual va suposar una posta a punt dels estudis entorn a la figura del poeta.⁷ Des de la perspectiva comparatista destaquem les contribucions de Vicent Escartí, que observa la introducció de la producció marquiana a Castella mitjançant les edicions; de Vicent Martines, que fa un seguiment de les traduccions, i de Dominique de Courcelles, que el posa en contrast amb autors francesos.

En l'àmbit audiovisual cal destacar el DVD sobre el *Curial e Güelfa*, a càrrec de Júlia Butinyà i Antoni Ferrando, editat per la UNED (2010). En 2012 apareixerà un altre sobre *La literatura humanística catalana*, a càrrec d'Antonio Cortijo, Adelaida Cortijo, Helena Guzmán i Júlia Butinyà. I encara, hi ha altres publicacions audiovisuals al

⁴ Vegeu les sengles ressenyes de l'edició filològica de Ferrando i la traducció al francès de *Curial e Güelfa*, de J. Butinyà 2009 a, b.

⁵ Vegeu, quant a les sengles traduccions a l'espanyol de Butinyà i Ma Àngels Fuster :

http://www.ivitra.ua.es/ausias_march2.php

⁶ Sobre aspectes centrats a la traducció de *Curial e Güelfa*, *vid.* el recent recull de Courcelles & Martines.

⁷ Així mateix pot convenir, per l'època i els temes tractats, citar el llibre que aquesta prestigiada institució edità l'any anterior: *Alfons el Magnànim. De València a Nàpols*. I es preveu que en 2012 surti el volum del congrés que organitzà la mateixa Institució al 2011, sobre *Dones i Literatura, entre l'Edat mitjana i el Renaixement*, amb aportacions sobre obres humanistes dels profs. Butinyà, Cortijo, De Courcelles, Escartí, Ferrando, Hauf, Martines...

voltant d'aquesta temàtica: així, dos programes de TV: *Traducción (Cuando el verbo se hace puente)*, i sobre Humanisme: *El Humanismo hispánico y europeo*, a càrrec de Vicent Martines, Antonio Cortijo i Júlia Butinyà; així com cal citar les entrevistes radiofòniques als professors Antonio Cortijo, sobre els estudis humanístics a EEUU, a Vicent Escartí, sobre la literatura valenciana del segle XV,⁸ i a Ricardo Da Costa sobre la literatura portuguesa y la catalana a Brasil. També en gravà programes Roxana Recio, sobre els *I Trionfi* de Petrarca i la traducció d'Illicino (2009). El programes esmentats de TV (TeleUNED i emesos per la cadena 2 de TVE), i els de ràdio (CEMAV i emesos per RNE 3) s'editaren entre 2010 i 2012; així com els DVD, es poden reproduir en: www.canaluned.com o bé en <http://www.uned.es/cemav/catalan>.

* * *

Quant a les darreres opcions crítiques, del llibre de Coroleu & Taylor a grans trets es podria desprendre que és semblant als plantejaments de Butinyà & Cortijo 2011 sobre el moviment, bé que aquell llibre no es repenja tant als orígens, motiu pel qual és de suposar que no tracta amb entitat del moment de l'Humanisme a la Corona d'Aragó; però sí en consideren aportacions sota el concepte, entre les que destaquem la de Closa, atent a la figura de Vives. I mirant posicions de consens, cal ressaltar el fet de rellevar la fusió classicisme-cristianisme, que elimina posicions excloents d'altre tipus per part dels negadors, és a dir, dels que, amb tarannà més restrictiu, recloïen el concepte al camp classicista, deixant de banda la llengua i la producció en vernacle; a l'igual que les dels que, a terrenys més nòrdics, marginaven la producció i mentalitat arrelada a una postura ortodoxa catòlica.

Punt curiós de coincidència entre tots els dos estudis és, d'altra banda, que incloguin i considerin Ramon Llull, cosa tanmateix ben lògica atès que, en la cronologia que estudien Coroleu & Taylor (sobretot el segle XVI), se'n torna a entendre i se'l torna a recuperar; per tant, es fa fàcil sospitar que el filòsof bellugés també a les arrels. Amb tot, l'objectiu no només és saber-lo recollir de les influències directes, com ara la que exerceix sobre el Cusà, sinó també de les idees o vivències, profundament renovadores, en la línia que esclatarà en les reformes. Bon exemple del que estem dient és la referència que cal fer cap a Dante⁹ per tal d'entendre l'evolució del poder eclesiàstic i el civil, o bé quant a la redefinició moderna de l'home a partir de l'esperit; així ho veiem en Coronel (2011: 18-24), qui fa veure com aboquen a Lorenzo Valla o a Erasme fils que s'iniciaren al neoplatonisme florentí. No m'estic de reproduir algunes línies d'aqueix estudi de Coronel:

En definitiva, las reformas renacentistas son herederas ideológicas de los movimientos de reformas medievales y del apulinismo y neoplatonismo del siglo XV. Es uno de los productos más trascendentes del renacimiento por las implicaciones político-sociales que tuvieron. A partir de ellas puede explicarse la Europa contemporánea. El humanismo, que sustancialmente es un movimiento pedagógico y literario, les aportó una técnica textual y un método exegético ... El humanismo es inseparable en este sentido de unas determinadas formas de vida sustentadas por el individualismo y el antropocentrismo característicos del renacimiento. (38)

No és d'estranyar, així doncs, que llegint Erasme o Vives, o el seu precedent, l'anglès John Colet, i observant la diferenciació respecte als luterans, ressonin les divertides estratagemes del *Libre de les bèsties* de Llull, com a prereformista que ensenyava¹⁰ a utilitzar tota l'astúcia dels animals, però al si de la fidelitat.

⁸ Sobre la literatura valenciana, *vid.* el recent *From Renaissance to Renaissance (15th-19th c.)* (Escartí 2012),

⁹ En la línia Dante-Llull està treballant Butinyà (en elaboració).

¹⁰ Segons Butinyà l'obra anava dirigida a la secta dels apostòlics, prereformistes així mateix al capdavall (2006: 51-66).

Però això no vol dir que es doni una contraposició entre humanistes i reformats, com bé indica Coronel, o que l'Humanisme no pugui ser causa de les reformes per manca d'angoixa interior: en *Lo somni* aquest patiment és quasi un estendard i Metge el beu de sant Agustí i de Llull. Segons Coronel,

en consecuencia, creemos que el humanismo incide en las reformas imponiendo en el renacimiento una ideología basada en la libertad de pensamiento, en la preponderancia de la verdad entendida históricamente y en la definición de ser humano desde lo filológico y no desde lo metafísico. (46)

I aquest home filològic, que construeix i modifica el món a través de la paraula, la qual cosa explica bé la immersió textual que practiquen Metge o Mena,¹¹ no exclou la faceta artística, com tampoc no rebutja les aplicacions pràctiques o les gramaticals; per això els textos de creació, com ara el *Curial*, poden assolir una gran altura i profunditat.

D'altra banda, fem constar un avanç metodològic quant a Metge, el qual considerem interessant perquè es pot estendre a altres autors. Es tracta que, si fins ara s'enfocava generalment la seva figura a la llum de l'epicureisme, val a dir entre els extrems creient/no creient, un treball nou (Butinyà 2011) l'analitza a la llum de l'averroisme;¹² cal avançar que s'hi esmenten treballs anteriors amb aportacions prèvies en una línia semblant, com ara Turró 2002 o bé cal tenir en compte que Francisco Rico (1974a, 1974b, 1982, 1983) ja havia tractat de l'antiaverroisme de Petrarca. Tinguem present que el moviment aleshores ja s'ho anava endrapant tot; i així fins a l'actualitat, sota diferents formes i maneres. Caldria aprofundir, doncs, en els aspectes averroistes que els autors d'aquell temps neguen, o bé assimilen, o bé davant dels que trontollen, ja que això oferirà la reacció i assimilació del corrent al si del moviment humanista, oferint barems més aguts i potser més encertats que els tradicionals, que de fet responen mentalment al clixè de bo/dolent des del punt de vista moral o religiós, com s'ha fet als darreres decennis almenys a l'àmbit de la Filologia Catalana; això respondria un cop més al fet d'allunyar-se de l'estereotip tan fàcil com enganyós de medievalitzant *versus* humanístic.

D'altra banda, recordem que abans no es considerava Metge com a pensador:¹³ Així, segons Badia: "Tal vegada Metge pertany més aviat *sub specie aeternitatis* a la raça de certs assagistes amants del funambulisme mental; però, per descomptat el missatge vital del seu epicureisme és d'un simplisme i d'una pobresa aclaparadors. No, no és pel cantó dels continguts de pensament que trobarem la innegable grandesa de Metge" (1984: 59). I insistim al fet que l'error parteix de considerar-lo epicuri i heretge, com delaten fins i tot alguns títols de treballs dels negadors de l'Humanisme, cosa que equival gairebé a dir-ne "pecador", categoria invàlida des de qualsevol punt de vista ja que se situa en una plataforma errònia religiosomoral. Així també, en treballs inclosos en Butinyà & Cortijo 2011, s'han girat opinions que abans li atribuïen manca d'autenticitat en la seva interiorització front a Petrarca.¹⁴

Un avanç molt considerable en aquest sentit és el treball encara inèdit de Cortijo, que rastreja el deixant de Petrarca en l'obra de Metge, des del punt de vista del sentit del terme *apologia* en l'obra homònima metgiana. Segons aquest estudiós, és possible que del cercle petrarquista d'Avinyó Metge obtingués el coneixement de l'*Apologia* de

¹¹ Poden veure la conferència d'Antonio Cortijo: *La creación de una literatura nacional: Hernán Núñez de Toledo y el canon literario* (2011) a l'enllaç esmentat: <http://www.uned.es/cemav/catalan>.

¹² Encara, cal afegir que un que n'es continuació recull al títol una frase de Metge, impensable en boca d'una figura epicúria: "Quant és a present, d'açò no cur molt" (*eHumanista*, en premsa a).

¹³ Error que podríem posar en paral·lel amb el fet que Llull no s'estudiï a terres hispàniques, almenys tant com a Europa, des de la perspectiva filosòfica.

¹⁴ "En l'obra de Metge manca totalment una interiorització emotiva que condueixi el lector davant del drama moral de l'individu a què ens té acostumats Francesc Petrarca o, més tradicionalment, que ens condueixi davant de la consciència de pecat, ras i curt. Metge" (Badia 1984, 65).

Sòcrates (tal com l'ha transmès Plató). En termes semblants als de l'inventor del mètode maièutic, Metge escriu tant en la seva *Apologia* com en *Lo somni* un discurs consolatori en què, afrontat a una circumstància personal luctuosa, se sobreposa a la particularitat del seu cas concret per tal de reflexionar sobre el sentit i dignitat de la vida humana, sense temor a la mort, que sols li aportarà la possibilitat de 'dialogar amb els morts'; val a dir, de participar de la reflexió de la lectura i conversa amb els savis antics. Amb això Metge insisteix en el valor de la *lectio* i de les *lletres clàssiques*, pilars de l'Humanisme. La referència de Cortijo no sols és reveladora i porta a extrems molt concrets, com ara concebre l'*Apologia* anterior a *Lo somni*, sinó que és plenament adient amb expressions d'una sensibilitat propera: "En los libros trop jo los morts com si eren vius"¹⁵.

Havent fet aquestes referències sobre els estudis generals i sobre els metgians, passem a informar de les novetats des del punt de vista de la negació del moviment. En primer lloc Badia 2010a fa un bon recull dels textos catalans dels segles XIV-XV, però el que suposa un avanç literari en aquesta línia d'obertura o renovació ho considera des de la visió d'una literatura plaentera, fruit d'una maduresa que es manifesta en una alta cura estilística com a conseqüència de la recepció dels italians i de la relectura dels clàssics. Aquests trets, doncs, que en aquella època defineixen les obres humanistes a totes les literatures no sols es consideren al marge del moviment, sinó que es prevé als lectors contra determinada bibliografia crítica que els hi inclogui.¹⁶

Avancem, tanmateix, que sota la nostra perspectiva d'investigació, universalista per sobre de comparatista i tot, no tindria cap sentit d'entendre un humanisme ibèric, hispànic o peninsular (com es fa en aquests i altres estudis de conjunt i internacionals, amb participació d'especialitats diferents) i no acceptar el de la Corona d'Aragó, que en va ser pioner a la península Ibèrica com receptor de les novetats italianes i com plasmador en obres artístiques; tot i que sempre evitem la comparació en el sentit de pretensió de superioritat de cap mena. Així, resulta curiós que Metge hagi estat mereixedor dels més alts guardons literaris però només hi hagi arribat a una possibilitat quant a caràcter humanístic -expressada en disjuntiva-,¹⁷ mentre que Canals i Valentí acostumen a considerar-se humanistes, i segons es recull àdhuc en els mateixos negadors de l'Humanisme a la Corona d'Aragó.

L'elevada categoria artística també s'aplica al *Curial e Güelfa*: "El Anónimo [...] elaboró un producto muy por encima del *Tristan en prosa*. [...] Sigue siendo necesario reivindicar su *Curial*, aunque para apreciarlo tengamos que recorrer casi todos los caminos de la poesía y la novela románicas, y aún los de la tradición clásica" (Badia & Torró, 58). Val a dir, que s'hi compta amb un conjunt de literatura catalana de gran pes, reconegut així mateix pels negadors, els quals precisament fan comparances rodones i competitives, que abans havien condemnat però per als que encunyaren el concepte d'"humanisme català".¹⁸ Com a barem equilibrat caldria remetre a un lloc vàlid: l'índex del llibre de Scripta Humanistica citat (455 i n. 441), ja que la freqüència de referències és una garantia d'objectivitat per si mateixa. D'altra banda, a l'edició d'aquella novel·la cavalleresca a Quaderns Crema, a càrrec de Lola Badia i Jaume Torró (2011b), s'hi fan manifestacions valorant el fort pes d'influència boccacciana (el *Philocolo* sobretot), bé que abans gairebé no l'havien considerat els mateixos autors. Aquest reconeixement de la influència de

¹⁵ Del *De modus bene vivendi* traduït per Canals (citat de Riquer 440).

¹⁶ "L'humanisme de Bernat Metge, equivoc en la seva polisèmia, és una categoria historiogràfica que respon a una ideologia d'època i que convé tenir present per a llegir correctament una determinada bibliografia crítica" (Badia 2010a, 188).

¹⁷ "Medieval o humanista, Metge roman singular i inigualat pels castellans. No tinc cap necessitat de tirar pedres al terrat propi. Tampoc no tinc cap obligació de fer curses amb els castellans a veure qui la diu més grossa" (Badia 1988, 41).

¹⁸ "Què n'hem de fer, doncs, de l'*humanisme* romanç primerenc i esmolat com una punta de llança, que projecta Catalunya cap a l'alta cultura classicitzant abans que Castella es deixés penetrar de les càlides brises del Mediterrani, portadores, segons Rubió i Lluch, de la llavor del Renaixement? Els italians tenen una paraula molt expressiva i intraduïble: *ridimensionare*. Cal reduir-lo a la seva justa mesura, aquell pomell de fenòmens culturals que Rubió i Lluch en plena eufòria noucentista batejà d'*humanisme català*" (Badia 1988, 41).

Boccaccio és un pas envers el caràcter humanístic, tanmateix, com hem dit més amunt, però a l'edició ni s'hi esmenta el mot (Butinyà & Gros en premsa).

No cal oblidar, però, que ací, tot i que analitzem amb interès aquest àmbit menys estudiat i més discutit, i preferentment en llengua catalana, ho fem sempre sense perdre de vista el panorama no sols de la Corona de Castella ans el moviment en la seva dimensió més àmplia. Com bé ho palesa l'atenció que donem a Joan Lluís Vives, atenció ben subratllada per les hipòtesis mantingudes recentment per Francisco Calero i Marco Antonio Coronel, que justament l'aproximen o aporten d'una manera més propera cap a les lletres hispàniques.¹⁹

Encara, des d'una visió àmplia hi ha una nota important i potser poc subratllada, que marca l'Humanisme primerenc: el caràcter mediterrani. I ho pensem ran del treball d'Alessandro Musco que clou les actes del congrés de Freiburg sobre el *Libre de contemplació* de Llull (2007), tot recordant el que recordem sovint: que cal rescatar aquest Humanisme, i també que les arrels de l'Humanisme es poden reconèixer en Llull.

Noi *umanisti mediterranei* siamo chiamati in modo prepotente a ridisegnare gli schemi dei saperi entro i quali il mondo cosiddetto occidentale ha vissuto dalla rivoluzione francese e che ha imposto al resto dell'universo, animato o inanimato che sia: ci chiama a questo ogni giorno, ogni pezzo di natura in cui viviamo e che ci chiede vendetta e giustizia per i disastri che l'uomo opera ... ci chiama a questo ogni pauper, giovane o vecchio che sia, antico o nuovo che sia, invocando giustizia! E' non è certo giustizia che circa un terzo della popolazione mondiale pensa di avere il diritto di consumere per tutti, lasciando alla fame e alla sete gli altri due terzi e più dell'umanità! In questo grande progetto, in questa sfida che nasce spontanea dalle acque, dai cieli e dalla infinita storia dei saperi mediterranei, gli scritti e l'opera di Raimondo Lullo (ma non solo di Lullo) sono una miniera infinita: una eredità grande che solo chi, come Lullo, sapeva pensare e ragionare per grandi disegni e non per segmenti sparsi, poteva lasciare a noi tutti. 470

Encara, gosem donar un pas més enllà, perquè de punts allunyats ens arriba una sensibilitat afí. Ja que la idea que vertebrava el llibre que hem editat recentment sobre l'Humanisme a la Corona d'Aragó (Scripta Humanistica 2011, 316-319), que estableix ponts entre literatures diferents ran del fenomen humanístic com impuls (ímpetu, arrauxament, rampell) d'aprehensió de coneixement i dels textos, ofereix punts de contacte amb el que una doctoranda brasilera, Dionne Azevedo, qualifica molt encertadament com *arrebatamento do saber*,²⁰ i que es mereix recollir-lo ací. Ens

¹⁹ Tots dos professors col·laboren en aquest volum, i Calero ja va participar al primer (2009).

²⁰ “Licença poética da minha parte, na qual tento, de certa maneira, aproximar-me da compreensão e sensação (com certeza, amplamente maior) daqueles humanistas ao *reencontrarem-se* com os textos antigos que, para mim, são de uma exuberância e sabedoria imensurável. Em uma perspectiva transcendente (a meu ver, uma das características da própria Filosofia Antiga), o termo *arrebatamentos do saber* é uma idéia similar a um dos trechos presentes na obra *Da Consideração* (1149-1152) escrita por Bernardo de Claraval (1090-1153) endereçada ao seu ex- discípulo e então papa Eugênio III (1145-1153). Nela, mais precisamente em seu Livro V, o cisterciense recomenda ao papa dirigir sua atenção para as realidades acima dele, a fim de contemplar os espíritos superiores (Deus e os anjos). Mas, para conseguir contemplar a Deus é preciso antes saber como chegar até ele, e este método é a consideração. Nesse processo gradual de autoconhecimento, o homem ascende espiritualmente, de início, através dos sentidos e pode escolher dois caminhos: “é privilegiado aquele que usa os sentidos, bem comum a todos, e os exercita para o seu proveito pessoal e o de muitos. Não é menor aquele que converte os sentidos em graus para ascender, filosofando, em direção às realidades invisíveis. Mas há uma grande diferença entre os dois: o primeiro é mais eficiente e penoso, o segundo, doce e útil. Contudo, o maior de todos é aquele que, desprezando até o uso das realidades e sentidos, na medida em que é possível à fragilidade humana, habitua-se a voar em direção aos cumes mais sublimes através da contemplação, não por graus ascendentes, mas por inesperados arrebatamentos” (*Obras completas de San Bernardo II*). Ou seja, a estupefação diante das sensações transmitidas pelos sentidos, a instigante dúvida e maravilhamento diante dos mistérios da natureza são os “primeiros degraus” rumo à sabedoria (e os antigos já nos diziam isto!):

acclareix encara: “*Arrebatamentos do saber é uma conclusão pessoal e sensível, pois é justamente o que sinto quando me debruço sobre os escritos clássicos.*”²¹ Així, considerem interessant reproduir expressions que ens puguin apropar a la naturalesa d’aquell moviment, especialment en casos que vénen de percepcions allunvades o que no són les habituals. La que espigolem ací acull des de figures que tractàvem al llibre suara esmentat, com ara Núñez de Toledo i Metzge, a personalitats d’altres branques, com ara Da Vinci o un frav Luis de León; en aquest parell de casos àdhuc com a signe ben significatiu d’una mateixa concepció.

Per tal de fer un mínim de caliu teòric favorable a l’estudi dels moviments i que doni un fonament ampli o abstracte a fi d’emmarcar els nostres treballs, començarem per dir una cosa ben sabuda i gens revolucionària. Així, recordarem que els textos s’apleguen en tradicions, conformades pels grans grups de llengües i cultures, a les quals s’acusen les novetats i llurs petges, procedents d’una i d’altra banda, al llarg del temps. Amb una humil comparació podríem dir que les grans obres literàries són una mena de valuosos bolets, que es generen amb energia pròpia i individualment, però que són fruit d’un humus concret; altrament, no serien com són. Amb una altra comparança, podem observar que passa igual amb les persones i el codi genètic, que, més o menys poden variar els comportaments, però tot plegat vénen molt determinats des de la seva gènesi i entorn primer. Segons aquesta visió, pròpia de la genètica en general, però que apliquem a la Filologia, la comprensió o la coherència dels textos, des de visions àmplies, davalla o ve molt determinada pel coneixement dels moviments culturals, que van enfilant els fets dels homes i llurs relacions, dins de les diferents tradicions; com més va, sortosament, més en contacte. No estem dient res de nou, però sí afirmant-nos a l’interès de la investigació al voltant del moviment humanista, tan important en el desenvolupament cultural occidental, i proporcionalment desatès o oblidat, sovint pel fet de ser discutit i sense quòrum, o bé mancat d’una claredat de conceptes.

La necessitat d’assentar fermament el concepte és un clam quan en llocs de bon nivell cultural, com ara la revista “L’Avenç,” es recullen opinions adverses, formulades en to d’excàtedra; ens referim al tractament envers els plantejaments de Miquel Batllori, que es dictamina que estan fora de joc;²² comentari que a més de deixar en mal lloc els grans llibres que ens resten d’aquell gran erudit (Romeu 2000), deixa com a desfasats als llatinistes, hispanistes, catalanistes, etc. que estem en els darrers decennis estudiant aquest Humanisme. Així doncs, tot i que no és el nostre posat prioritari l’apologètic, davant la negació de l’humanisme català, entenem que convé insistir, negant la posició negadora. Fixem-nos-hi que, en la tessitura actual, s’ha arribat al punt que en llocs tan objectius com la *Introducció al Panorama crític de la Literatura Catalana*, que ja hem citat, d’un gran mestre com és Albert Hauf, qui no en defuig la polèmica ans convida a la discussió, en mostrar la seva opció per tal de reconsiderar-lo, n’ha de reflectir l’existència condicionada avui a causa del conjunt crític negador tan generalitzat.²³ I és

de início, para seres sábio bastar-te-ão à vontade e a autoconfiança na busca pelo verdadeiro conhecimento (Sêneca, *Cartas à Lucílio*, 23). Assim, o reencontro dos humanistas com os textos clássicos lhes ressoou como um *arrebatamento do saber*, auxiliando-os, como bem sabemos, no desenvolvimento intelectual, cultural, científico, etc. da época” (ho reproduïm amb coneixement de l’autora, que és doctoranda dins el Grup i Projecte de Recerca del professor Ricardo Da Costa (Universidade Federal do Espírito Santo (UFES, Vitória, Brasil).

²¹ Dionne Azevedo ha treballat recentment aquesta temàtica: en el XIII Congreso Internacional de Filosofia Medieval (UFES, Vitória, Brasil, 2011): ‘O tema do suicídio em “Curial e Güelfa”’ www.youtube.com/watch?v=wdXIWi_3RRw.

²² “L’única persona que continuava parlant d’humanisme en aquests termes [humanisme català] era ell [...]. Però era gent d’una determinada edat i formats en altres paràmetres. El que no és lògic és que encara hi hagi gent que ho continui fent ara” (Badia 2010b, 24).

²³ “En altres [temes], com el de l’existència d’un humanisme català, el vell caliu s’ha revifat i les tendències de la bibliografia més recent sembla que justifiquen de no donar la qüestió per tancada, o de

convenient també de reblar el clau per tal de donar difusió a les grans obres del XIV i XV en català, que tot just es poden considerar emblemàtiques del moviment (en especial, *Lo somni* i el *Curial e Güelfa*), sent sobretot els textos que de fet introdueixen el moviment en aquesta península i que són malauradament tan poc coneguts.

Per tant, com dèiem, tot i que no en fem apologia, des d'un punt de vista científic hi ha i hi ha hagut humanisme català, és a dir, a la Corona d'Aragó, justament a causa d'existir un corrent negador; ja que així han de ser les discussions científiques, exposant les diferents opinions i donant lloc a asserts i dissensions a totes dues bandes, sense excloure mai l'oposició, com s'ha fet amb les teories i aportacions dels defensors. I heus ací un motiu també de la nostra recollida, de mostrar que l'exclusió o oblit sistemàtic desqualifica des d'un punt de vista científic les edicions o treballs excloents.²⁴ Un dels fonaments principals és que, havent llegit humanistes italians, francesos, anglesos, portuguesos, castellans i de la Corona d'Aragó, hom se n'adona d'una sintonia així com d'unes notes comunes (Cappelli). No podem diagnosticar, però, si als que no ho veuen els manquen aquest tipus de lectures o bé si els sobren altre tipus d'interpretacions, per exemple apriorístiques (de llengües o de llocs). Al capdavall, constatem que des d'una perspectiva comparatista, s'arriba a aquella convicció, venint de postures, especialitats o vivències diferents.

* * *

No pretenem tanmateix de donar línies programàtiques, caire que dominava més aviat al volum 13, però a part de referir-nos als darrers esdeveniments i publicacions relatives, com hem fet fins a aquest punt, considerem que pot convenir aplegar algunes idees, tot i que suposin alguna repetició, ja que de fet responen a l'avanç i ordenació de conceptes al ritme de les nostres darreres investigacions sobre l'Humanisme i poden servir per a situar el conjunt de treballs aplegats suara:²⁵

-Perspectiva/enfocament: Si l'Humanisme es defineix com una 'res publica litterarum', és a dir, moviment de caràcter universal, totalitzador i que s'estén sense conèixer fronteres perquè es difon en llatí i incorpora un nou concepte del ser humà 'en societat civil', no té sentit referir-se a l'humanisme català dintre d'ell mateix, o justificar-lo/negar-lo per si mateix, de manera aïllada o tancada. Car és només per comparació com pot definir-se el moviment: el mode com rep les idees, les adopta, aclimata, modifica o fa seves, etc., i alhora participa en un corrent molt més ampli que el català i que, des de la Corona d'Aragó, es difon cap a altres llocs. D'ací es deriva que la perspectiva comparatista és l'única possible per tractar del moviment.

-Marc geogràfic. Si el món de la Corona d'Aragó guarda frontera amb Castella, França i Itàlia en el segle XIV, és lògic suposar que és amb aquests llocs geogràfics i les seves produccions culturals amb els que ha d'analitzar-se el tràfec comú d'idees que amaren llurs produccions culturals i que s'influeixen mútuament. Si s'hi afegixen polítiques matrimonials interpeninsulars i entre Aragó/França (ducat de Bar) i Aragó/Itàlia i Aragó/Castella, més tràfec de 'cervells', intercanvis de llibres, contactes de lletrats d'Aragó amb el 'nord' (Perpinyà/Avinyó) i l'est' (Sicília, Nàpols), resulta un maremàgnum d'interrelacions que fa pràcticament impossible una situació d'autarquia o 'aïllament' cultural. Dit d'altra manera: hi hauria estat impossible que no hi hagués humanisme en les lletres de la Corona d'Aragó.

-Primeria del llatí. L'Humanisme sorgeix sobretot i per davant de tot com un moviment que 'recupera' el llatí pur clàssic i rebutja el llatí bàrbar de l'escolàstica. És a partir de la recuperació d'un llatí d'estil elevat com es reintrodueix primer la Gramàtica pura i després les disciplines subsidiàries de l'aprenentatge gramatical, com la Història o la Retòrica (Titus Livi i Ciceró). Després d'això i a partir d'aquest punt, es fa un salt envers la filosofia (Sèneca, Ciceró) per tal de realitzar un intent d'acomodació entre món clàssic i món cristià (amb sant Agustí com a base). És un moviment que es difon

reobrir-la des de perspectives diferents. Per això no hem defugit de ventilar-la en el capítol dedicat a Bernat Metge", 2010a, 26.

²⁴ Així esdevé amb alguns treballs de Cingolani, com ara l'edició de *Lo somni*.

²⁵ En gran part deriven o s'adiuen amb les idees expressades en l'epíleg de Butinyà & Cortijo 2011.

en ciutats i en corts literàries, entre notaris i 'homes de lletres'. Aquesta situació primera és la que es dona a Aragó en especial a la cort de Joan I, on abunden notaris i 'lletraferits' amb coneixement del llatí notarial i de cancelleria, i amb difusió entre els mateixos dels autors/títols 'de moda' en aquell moment, tant vernacles (Petrarca, Boccaccio) com en especial llatins (Sèneca, Ciceró, Titus Livi, Sal·lusti). Cal, doncs, recordar que el 'renaixement' dels clàssics, que s'han difòs especialment mitjançant traduccions, es dona i produeix en Aragó, on es dona tot aquest conjunt de notes participatives del nou corrent.

I és important distingir-ho per tal de distingir alhora el perfil renaixentista, amb el qual no cal confondre'l. Es fa evident amb la influència de Lull, que es projecta o rep en tots dos vessants i de manera coincident; però és un influx rebut diferentment. No l'assumeixen igual un Metge, al segle XIV, que els autors i corrents dels segles següents, per exemple (Rossich & Valsalobre 36).

-Categories àmplies. La definició de l'Humanisme no permet avançar quan hom busca categoritzacions taxatives que qualifiquin obres com simplement 'humanistes' o 'medievals', de manera unívoca. Així, potser el cas més representatiu sigui el de Metge i el seu *Lo somni*, el sentit del qual s'escapa si es defineix com 'visio' o com 'diàleg humanista'. No és ni una cosa ni l'altra perquè en té de totes dues. És precisament en els moments de transvassament del paradigma cultural i de canvi de mentalitat quan apareixen produccions 'híbrides', que estan 'a mig camí'; i si no és estrictament platònic tampoc no és una visio de gust reulat com les al·legòriques anteriors i ni tan sols com ara *I Trionfi* de Petrarca. Només la perspectiva del crític literari que busca per necessitat 'categories quadriculades' és la que deforma el caràcter 'transicional' d'aquestes obres en adscriure-les taxativament a un o altre grup. Car es caracteritza per ser un moviment de trànsit. Aquesta consideració fa entendre nuclis com el valencià, tan híbrid, o bé fa lligar la producció literària altrament dispersa i aïllada: així els poemes que recullen els *Cançoners*, en bona part d'humanistes però que fan versos que no responen a una poètica humanística; ara bé, aquestes creacions omplen buits del segle XV, naturalment, com expressions literàries d'un moment de transició.

-Elements diferenciadors. Gens per això no deixen de ser vàlides moltes de les idees dels qui han percebut quelcom 'diferenciador' en la cultura catalana lletrada del segle XV. Val a dir, sí que hi ha elements que no apareixen en la Corona de Aragó amb la profusió 'humanística' amb què ho fan en altres latituds. Per exemple, la segona generació humanista (deixats ja els Coluccio Salutati i companyia) és la dels Màrtir de Angleria, Martínez Silíceo, Nebrija, Hernán Núñez de Toledo, etc.: professors universitaris que exerceixen càtedres de retòrica, grec, llatí, gramàtica i dediquen la seva tasca a l'anàlisi i comentari sobretot de literatura clàssica. Aquest element és menys de relleu en el món de la Corona d'Aragó. I cal explicar per què. En essència, sembla que es deu a un fet sobretot políticocultural. La unió dels dos regnes peninsulars fa que preponderi de facto a les balances el castellà, que s'orienta a poc a poc com a la llengua de cultura perquè és la llengua d'imperi, del poder, de l'administració, del futur, de manera semblant a com la producció científica en el món islàmic actual es fa en anglès i no en àrab de manera majoritària. Això fa que les fronteres de la particularitat cultural es difuminin. Serà semblant la situació portuguesa a partir de 1580 quan es produeixi l'eclosió del teatre "de corral", que, a Portugal, s'escriu majoritàriament en castellà (no en portuguès) perquè els lletrats portuguesos troben vies millors de deseixida escrivint en castellà, com atesta Matos Fragoso i molts altres. Això no és cap decadència, com s'ha denominat, o almenys no és una decadència cultural, sinó lingüística i política. En qualsevol cas, a nosaltres el que ens pertoca és indicar que el vel de l'idioma i el seu ús fa obscurir el panorama del moviment humanista perquè introdueix categories polítiques (bon català / mal català, pel fet d'usar o no la llengua com a vehicle literari i de cultura) en un referent cultural. Però la crítica acostuma a actuar a posteriori, perquè coneixem el futur dels esdeveniments. En la història castellana de l'Humanisme es lloa Nebrija o Hernán Núñez malgrat que gairebé no van escriure en castellà, sobretot perquè sabem que el castellà eclosiona a finals del segle XV com vehicle literari i acabarà 'trionfant' en el XVI. Per això el seu 'paper' en el moviment es magnifica de manera desproporcionada. En català, sembla que els esforços dels 'lletraferits' de finals del XIV i del segle XV es 'minusvaloren', perquè ja sabem el final de la història i

coneixem que no hi ha un ‘Nebrija’ català o sabem que un Vives no escriurà en català. Per això la cort del virregnat de Ferran d’Aragó i Germana de Foix és tan important, perquè ens permet una finestra a un món que encara conviu entre el català i el castellà, i on tots i cadascú dels gèneres literaris (en castellà) es donen igualment en català (i hi ha obres bilingües), en especial perquè molts autors participen de tots dos idiomes.

Igual esdevé amb obres com ara el *Curial* i el *Tirant*. En considerar-les com textos ‘aïllats’, és a dir, sense un grup d’obres que vinguin després, almenys en el nombre que es dona a Castella, pel que fa al llistat i nombre d’obres sentimentals i que acabarà donant la novel·la bizantina i els llibres de cavalleria, sembla que ‘perdin força’ o que no continguin els elements humanistes, que, per contra, sí que tenen. Evidentment hi ha un divorci entre la cultura culta i la popular en els segles anomenats decadents (Hauf 2010b, 314) o, com si fa no fa diu igualment Butinyà (2003, 269), hi ha un oblit de la pròpia cultura.

-*Universalisme humanístic*. Dins d’una visió universalista s’homologa l’home, ja que no hi ha cap text revelat, ans tots ho són, segons ho enceta a manifestar la posició filològica dels gramàtics front als teòlegs en la filologia sacra humanística (Coronel 2010). Tanmateix, de fet, el gest d’apujar els textos profans a l’altura dels sagrats ja ho van començar a fer els primeríssims humanistes, val a dir els neoplatònics florentins. Cal però recompondre el recorregut del desenvolupament humà en la línia ascendent imitativa del que aspira, vol, desitja..., la qual trobaríem abans en altres tradicions;²⁶ en aquesta actitud destaca l’esforç d’aquest moviment, que tot just és l’oposat a les petiteses, mesquineses i separacions.

I així no estranya de trobar ideologies favorables a la pau, o si més no que no exalcin el bel·licisme, en companys de l’entorn cancelleresc al moment de Joan I, com ara el poeta Bernat de So. Qui en *La visió* acostuma a presentar la guerra en negatiu; segons Arseni Pacheco, “projecta amb passió ingènua el seu desig personal de pau” (1963: 17).

Tot plegat, des del nostre petit racó d’observació, s’ha de ser molt prudent, afirmant que no ens oposem a cap plantejament de discussió, fent saber que som conscients dels elements no pròpiament humanistes dins les mateixes lletres catalanes. Ja que aquesta Corona mai no va ser Itàlia; però sí cal dir que va fer de pont. I cal tenir en compte les definicions diverses d’Humanisme per tal de calibrar-ne el joc, punt en què farem bé en tornar a Coronel, que segons enfoqui el tema en dona a dojo, insistint sobretot al caire filològic: “El humanismo es precisamente eso: un movimiento pedagógico que procura la reforma de la vida humana a través de la reestructuración de las artes y, en definitiva del lenguaje”, 108.

I d’ací estant plantegem una perspectiva en la qual defensem que hi ha una extensa xarxa d’interrelacions d’autors, gèneres literaris, obres i moviments culturals a Aragó en el segle XV que cal analitzar des de la perspectiva de l’Humanisme, car només d’ell estant adquireix sentit. I això, paradoxalment, vol dir eliminar el ‘particularisme’ català o la visió de la ‘Corona d’Aragó’ com terreny extraordinari, segons hem avançat, perquè no ho és.

Encara, dues coses més. Potser sigui important ressaltar (o recordar) que les discussions sobre l’Humanisme en altres literatures ‘nacionals’ han vingut marcades per línees diverses.

A Itàlia la primeria es dona a l’escalf de les lletres per part de Boccaccio, Petrarca, etc., i això dins d’un clima de ‘superació’ de les barreres dialectals, apujada del toscà a categoria de ‘lingua franca’, i creació d’un moviment universalista de recuperació del llatí dintre d’un ambient ample de desenvolupament urbà i de creixement econòmic (*umanésimo civico*). El fet que aquest moviment s’expandeixi a les restants latituds i que no es qüestionï la primeria ‘italiana’ ha atorgat caràcter unitari al moviment i al seu estudi, al marge de qualsevol caràcter polític.

A Castella la discussió s’ha centrat tradicionalment sobre el paper de les corts nobiliàries com a centres de difusió *protohumanista*, la recepció (imperfecta) de

²⁶ Observem que són tots els absoluts que ja deia Plató: Bondat, Bellesa...; actitud que fa pensar al psalm 59 (58): “Oh força meva, cap a tu miro!”. Ho destaquem perquè sovint fem referència a la confluència entre les grans tradicions.

l'Humanisme per part dels Santillana, Cartagena, etc., i sobretot en la defensa de la llengua castellana com vehicle de cultura a partir del rigor filològic de Nebrija i la seva escola, en la lluita contra el llatí bàrbar, ja dintre del que s'ha anomenat una 'segona generació humanista'. Sí hi ha components polítics en aquesta discussió, però es concentren al voltant de la rivalitat entre el castellà i l'italià (Espanya versus Itàlia).

A França l'estudi de la recepció humanista s'ha donat la mà amb el de la difusió del Renaixement i, com a Anglaterra, n'és més rellevant el quan i com van apareixent les primeres tendències i comentaris que el fet de discutir si es dóna o no moviment humanista. El punt de mira d'ambdues 'literatures nacionals' està en el seu segle XVII, així que les discussions sobre el XV estan fins a cert punt 'descarregades' de contingut polític.

Per la Corona d'Aragó els dos punts cabdals en la discussió han estat si es dóna o no moviment –ja ho hem comentat- i quina 'particularitat cultural' té el món de la Corona d'Aragó (literari i cultural). És, clarament, una òptica diferent de la resta de literatures 'nacionals', perquè el problema polític s'ha immiscuït a la discussió. Així, hi obtenim unes notes d'interès:

-El període de l'humanisme renaixentista (segle XVI) s'ha vist, dintre de l'esquema de la *Història de la literatura catalana* de Riquer & Molas (obra canònica), com un apèndix "vergonzant" després d'un període de 3 segles d'enorme producció i qualitat. Aquesta 'vergonya' caldria eliminar-la o reduir-la a la categoria d'apèndix, amb pocs de pàgina i explicacions de tota mena (Rossich & Valsalobre 11-21).

-Mentre que per als períodes precedents la literatura catalana s'entén i s'explica -bé en la seva 'independència creadora' bé en relació a la provençal en particular (francesa)-, per al segle XV (a mesura que hom hi entra), es fa necessari acudir a la relació 'peninsular' per tal d'entendre obres i moviments.

-Coneixent el resultat de la història (primeria del castellà sobre el català a començos del segle XVI i desaparició quasi total del català com vehicle cultural a començos del segle XVII), el període inicial i del segle XV perd interès o bé es pot pensar que s'ha 'exagerat' la seva 'particularitat', 'diferència' i 'singularitat anòmala'; d'on es deriva que:

s'hagi negat a *Lo somni* el seu caràcter humanista i que ni s'esmenti quant al *Curial*

s'hagi vist en el *Curial* un producte 'excepcional' no relacionat amb res semblant a la Península²⁷

s'hagi fet el mateix amb el *Tirant* i s'hagi entrat en comparacions (millor, pitjor) en relació sobretot a l'*Amadís* i al *Quixot*.

Aquesta perspectiva és sens dubte errònia, car s'ha fet des d'un comparatisme com a judici de valor (bo/dolent, pitjor/millor), segons estem veient des del començ d'aquestes línies. Hem d'evitar aquesta polèmica perquè està mal plantejada i és contenciosa –a més de senzillament infantil-, i cal procurar tan sols afirmar quines són les notes humanistes que distingim en determinades obres literàries (que n'hi ha a l'abast com per a reconèixer-les), front a les medievalitzants quan calgui un contrast, o bé les averroistes, etc. I des d'un punt de vista comparatista, cal insistir que seria ben estrany que hagués deixat d'haver-hi un humanisme a la Corona d'Aragó, existint arreu.

Restava el capítol pendent de les traduccions, difícil de solucionar encara -bé que s'hi hagi treballat prou-, a causa de la quantitat i la dispersió. Tanmateix caldria mencionar dos esglaons: les traduccions al català d'obres clàssiques en aquesta època (així és com

²⁷ Cal distingir els qui hi veuen tonalitats úniques en el *Curial* pel fet de la seva unitat de moment, situació, estil, etc. –fet que així mateix es pot aplicar a moltes si no a totes les obres de relleu de qualsevol literatura; val a dir, partint de destacar la seva particularitat- dels que poden considerar–ho amb matisos de separacionisme o de superioritat envers altres obres universals (Badia & Torró 2010). Cosa que, bé que el valorem moltíssim, ací no passem a fer; com paradoxalment tampoc no diem que l'autor conegui bé Aristòtil –com fa Torró, qui per contra li lleva la categoria d'humanista (Badia & Torró 2011a)-, tot i que hàgim defensat que el cita correctament, com s'escau a un bon humanista (Butinyà 2001: 112-117). També sobta que fa uns anys aquesta novel·la no es valorava així: "Si hom passa llista a la nòmina d'autors catalans des del 1387 al 1518 ... Metge esdevé, doncs, l'únic gran valor" (Badia 1988, 30).

es difon sobretot el primer humanisme i l'Humanisme dels filòlegs) i els comentaris a les mateixes, no sols manuscrits, sinó en particular a partir de la difusió de la impremta.

Quant al fet que anem dient sovint d'ací i d'allà que les arrels de l'Humanisme com més va més se situen cap amunt de l'Edat Mitjana, hem de sumar les que recentment afegeixen alguns crítics en veure Llull als arrels²⁸; i, allargant la perspectiva, el fet d'entendre un prerasmisme hispànic, com fa Albert Hauf (2005).

Com a colofó no volem obviar que els nostres arguments fent per posar al dia l'estat de la qüestió humanística freguen un altre important, que tampoc és allunyat del fenomen de la traducció i que li fa de context: l'estat de la qüestió de la Filologia. I que, com més hom abstreu, més s'arriba a un punt irreductible però molt desconegut encara: la concepció del text, que està passant de ser allò que rep-conserva el que l'home ha deixat escrit, a la concepció viva i dinàmica, amb vida per si mateix. Amb molta més participació de l'esperit i de la càrrega cultural del que hom es pensava, val a dir del que és estrictament humà.

* * *

L'impacte de l'Humanisme a la Corona d'Aragó és sabut que fou ferm i primerenc, però potser per sobre de tot cal valorar i atendre l'ampli espectre literari que, tot i que no resistís una rigorosa anàlisi des dels canons humanístics més estrictes, està tocat d'aquell alè. Aquest enfocament pertoca molt directament aquest recull nostre, que s'endinsa sovint en aquella mixtura o ambivalència; i també acusa el que hem comentat quant al fet que cal concebre'l com a moviment en moviment, entre un extrem de recepció i un altre d'afluència, és a dir, en relació dins el conjunt europeu, al qual el d'aquesta Corona d'Aragó fins i tot contribueix a coordinar. Aquest parell de conceptes, sota els quals es poden aixopugar els treballs recollits en aquest monogràfic,

²⁸ Potser interressi avançar uns paràgrafs inèdits, que introdueixen l'edició en premsa de *Cuatro obras de Llull (El desconsuelo, Canto de Ramón, Del nacimiento de Jesús Niño, El Extravagante)*, coord. per Júlia Butinyà: "Haremos una reflexión a modo de colofón sobre el Humanismo, cuyas raíces dentro del cauce de la tradición es sabido que remontan a san Agustín, pues hay que tener en cuenta que actualmente ... se está considerando el paso o posible escala en Llull, contemplando el fenómeno desde un panorama amplio del proceso del movimiento. Puesto que si la corriente se percibe, no ya se define, a través de una inquietud característica en el desajuste de la conjunción de ambas tradiciones, clásica y cristiana, esa inquietud pretende o tiende hacia una nueva armonía, la cual llega a realizarse con plenitud en el humanismo cristiano (Cusa, Erasmo, Vives...); ahora bien, esa misma inquietud se capta ya en un debate como el *Desconhort*. Llull está anclado en la firmeza inamovible de la doctrina, como atestigua aquí el *Liber Natalis*, evidentemente, pero en este poema recién citado testimonia la superioridad de los filósofos antiguos (estrofas 36 y 37), hecho que le lleva a un *impasse* dramático; al igual que le ocurre ante el desamor de los cristianos y su incoherente comportamiento en el *Phantasticus*. El conflicto que va a escocer en el primer humanismo está, pues, servido: la necesidad de coherencia moral desde unos planteamientos anticristianos -como lo eran llamativamente los misóginos-, y la revisión de la rigurosidad del mensaje clasicista, que desde el naturalismo como desde otros muchos ángulos se había ignorado en su más fidedigna realización. En una palabra, una vez advertida esa fisura dentro de las filas de la cristiandad, se abría un abismo entre ética e ideología. Este conflicto íntimo lo acusa bien Petrarca en el *Secretum* y lo continúa -a la vez que le rectifica- Bernat Metge en *Lo somni*, quien se remite a Llull recogiendo la palabra *desconhort* al manifestar este mismo desconsuelo a comienzos del IV y último libro del gran diálogo. Llull no supo solucionarlo ni intuyó las salidas humanistas, al igual que no supo superar la metodología escolástica, a pesar de toda su originalidad, como tampoco pudo darle al gentil toda la dimensión, a pesar de reconocerle valores morales por encima de los sabios de las grandes religiones; pero vive en tensión aquella disfunción, lo que al fin y al cabo suponía la manifestación de que en la Edad Media se veneraba la Antigüedad pero no se había asumido junto o coherentemente con el cristianismo. La coincidencia de ambas ideologías, clásica y cristiana, fue un motor para Petrarca, para Canals, para Metge... Para Llull, detrás de los orígenes del movimiento se quedó en un profundo desconsuelo humano, que, debido a su fondo de religiosidad, no fue sin embargo falta de confianza, pero que en una visión de sí mismo al margen de las gentes le hizo autodenominarse *Phantasticus*; es decir, en feliz traducción al español: un extravagante. Por todo ello decimos que el Humanismo no anda lejos de estas inquietudes; esto es, del desconsuelo luliano."

procedeixen de diferents posicions i aboquen a visions esparses, però de fet unitàries en un mateix plantejament; com al volum anterior els editors han respectat totes les opinions, encara en punts de difícil acceptació.²⁹

Dos autors, bé que en situacions diferents, són ben significatius del primer comentari, és a dir que són d'influència o coincidència humanística però no de recepció plena. Són: Eiximenis, de qui ens aporta un treball Núria Silleras (*Paradoxes humanistes: Els escrits de Francesc Eiximenis i de Bernat Metge i la seva recepció a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement*), on tot just tracta del punt neuràlgic o conflictiu suara indicat; i Roís de Corella, de qui comptem amb una col·laboració de Joan Ribera (*Joan Roís de Corella & Caldesa: Notas sobre la representación lírica y dramática del yo poético*), estudiós amb qui també comptarem al volum anterior.

I sota el segon aspecte apleguem els següents treballs amb moltes i interessants novetats. Així, els contactes i repercussió que s'adverteix per part de la comunitat jueva (Ryan Szpiech: *Between Court and "Call": Catalan Humanism and Hebrew Letters*). O bé Gabriel Ensenyat, qui incideix de nou –ja que també participà al primer volum– sobre el territori balear, afegint i reajustant aspectes, tant de dades com de concepció i interpretació (*Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització*). I una faceta ben original és la reconsideració, des de la plataforma humanística, d'una figura que ja era patrimoni d'aquesta cultura, la del rei Jaume I; això ho observa Vicent Escartí (*Jaume I, el Llibre dels feits i l'humanisme: un model "valencià" per al cesarisme hispànic*), autor que així mateix col·laborà al volum anterior. Ens apropem a Nebrija mitjançant un capítol que estudia la relació del gramàtic i els franciscans (*El "Diccionari" de Nebrija i els franciscans humanistes*); l'autor és el franciscà Agustí Boadas Llavat, qui tracta d'un raríssim exemplar d'un vocabulari llatí-català de Nebrija, i també d'un aspecte a on hem anat a parar més d'una vegada: a la proximitat del franciscanisme quant als orígens del l'Humanisme

Hem advertit ja l'interès progressiu per la novel·la del *Curial*; un àmbit recentíssim és el brasiler, on es deu l'empenta al professor Ricardo da Costa (UFES, Brasil), que l'està treballant dins el seu Projecte d'Investigació (*O alvorezer do Humanismo: a novela de Cavalaria "Curial e Güelfa"*, dins del Grup de la UFES CNPq "Humanismo, Literatura e Filosofia"). Ací contribueix amb un treball on mostra facetes que ha percebut com a historiador medievalista, i ho fa des d'una molt nova concepció estètica de l'obra (*As relações entre a Literatura e a História: a novela de cavalaria "Curial e Güelfa"*). Dos treballs més subscriuen l'interès comentat pel *Curial*: l'aportació de Juan Francisco Mesa Sanz: *Pietro Aligheri, fuente de "Curial e Güelfa"*, que a banda del mèrit d'introduir aquesta font, entre altres coses presenta l'interès de subratllar la ferma influència dantesca del gran novel·lista, qui havia resseguit un comentador tan significatiu; l'estudiós conclou relacionant l'autor amb els orígens de la fundació en 1472 de l'Acadèmia Neoplatònica de Florència per part de Marsilio Ficino i Pico della Mirandola. Molt suggestiu, evidentment. L'altre treball pertany a Sònia Gros: *"Amor omnia vincit": la força de l'amor en el "Curial e Güelfa"*; és un estudi força complet, que tracta de les connexions entre el llenguatge poètic dels elegíacs llatins i el *Curial e Güelfa* a través del *Decameron*; de l'anàlisi obté, entre altres conseqüències, una rica contextualització de la novel·la dins el corrent humanista.

Ja del XVI, segle en què l'ombra humanística es va fent renaixent, comptem amb el treball d'Anna Maria Compagna, que tracta de Poètica (*Ai margini dell'Umanesimo. Una poetica rinascimentale nei paesi catalani?*), des d'una posició que li fa contrastar la catalana amb les innovacions italianes i amb les poètiques pertanyents a la literatura castellana. I amb el treball de Antoni Ferrando (*L'edició valenciana de la Crònica de Jaume I (1557): entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al marc hispànic*), que estudia l'edició valenciana de la *Crònica* dins d'un clima d'enfrontament polític del Regne amb les màximes institucions de la Monarquia hispànica, que anuncia la crisi de l'estructura confederal i plurinacional de la unitat política nascuda amb l'entronització de Carles I. També, incloem un treball de força relleu: l'edició bilingüe dels *Col·loquis de Tortosa* de Despuig, amb estudi i notes, a

²⁹ Així, pot causar estranyesa l'afirmació inicial del treball d'Agustí Boadas quant al Nebrija llatí-català, que mantenim tal com ho formula l'autor en un treball de plena solvència filològica.

cura de Joan Antoni González. Per aquesta edició s'han tingut a la vista les tres anteriors. El motiu de fer aquesta nova és que, com que les darreres edicions (Joan Tres i Eulàlia Duran) estan fetes a partir del mateix manuscrit, les coincidències son gairebé totals, però hi ha algunes discrepàncies entre elles i el manuscrit (edició del P. Fita).

Lligant diferents punts comentats més amunt assenyalem els treballs sobre Joan Lluís Vives per part de Francisco Calero i de Marco Antonio Coronel: *La nueva imagen de Luis Vives* i *Juan Luis Vives y el "Lazarillo de Tormes"*; tos dos acords i confluents quant a l'autoria de Vives del *Lazarillo*, però des d'angles diferents, sigui des de punts concrets, lingüístics i literaris, sigui des dels continguts d'arrel més purament humanista.

Tot plegat, tretze capítols (catorze amb la edició dels *Col·loquis*) que comprenen mostres de la producció literària humanística de la Corona d'Aragó des de diferents angles d'observació, però amb una mirada de conjunt coherent, i que contribueixen al coneixement i ordenació d'aquests conceptes dins el context general del moviment.

Obres citades

- Alfons el Magnànim. De València a Nàpols. Actes del Congrés del 550 aniversari de la mort d'Alfons el Magnànim 1394-1458* (València 2008). València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, 2009.
- Badia, Lola. “*Siats de natura d’anguila en quant farets: La literatura segons Bernat Metge*”. *El Crotalón* 1 (1984), 49-65.
- . “*L’humanisme català*”: *formació i crisi d’un concepte historiogràfic. Sobre l’Edat Mitjana, el Renaixement, l’humanisme i la fascinació de les etiquetes historiogràfiques*. Dins *De Bernat Metge a Roís de Corella*. Barcelona: Quaderns Crema, 1988. 13-50.
- . “*Volent escriure a vostra consolació e plaer: Metge, Corella i altres mestres de la prosa catalana dels segles XIV i XV*”. *Catalan Historical Review* 3 (2010a): 185-195.
- . “Entrevista”. *L’Avenç* 159 (2010b): 22-24.
- Badia, Lola & Jaume Torró.. *Curial entre Tristán y Orlando*. Dins *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*. San Millán de la Cogolla: SEMYR, 2010. 43-60.
- . “*Curial e Güelfa* es fa més internacional”. *El Temps*. 16 novembre, 2011a.
- , eds. *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema, 2011b.
- Butinyà, Júlia. “Quant és a present, d’açò no cur molt. (Tècniques humanístiques de *Lo somni*. II)”. *eHumanista* 21. En premsa a.
- . *Humanisme i Traducció. L’Humanisme traduït. (Traduir un bon traductor: “Lo somni” de Metge)*, II Curs Internacional de Clàssics Valencians (*Clàssics valencians poliglotes*). La Nucia: Universitat d’Alacant, 2006. En premsa b.
- . *Reflexions sobre la traducció arran de les lletres catalanes medievals*. Santa Barbara: Publications of eHumanista, 2012. En premsa c (www.ehumanista.ucsb.edu/projects).
- . *Els nexes entre Llull i l’Humanisme des de quatre angles diferents d’observació. Homenatge a Batllori amb motiu del VII centenari de la mort de Ramon Llull: Il lullismo in Italia: itinerario storico- critico*. Officina di Studi Medievali. [Treball en elaboració].
- . “*Què veets en la difinició de la ànima racional que no pogués ésser dit de les ànimes dels bruts*”. (Tècniques humanístiques de *Lo somni* I).” *eHumanista* 18 (2011): 267-286.
- . *Bernat Metge*. Dins Albert Hauf coord. *Panorama Crític de la Literatura Catalana. Edat Mitjana I*. València: Vicens Vives, 2010a, 311-353.
- . *L’humanisme a la Corona d’Aragó*. Dins *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps. Actes del Congrés sobre Ausiàs March (València 2009)*, València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València. 2010b. 43-64.
- . “El nou concepte de creuada al segle XV a través de la novel·la catalana *Curial e Güelfa*” (encara sobre el primer humanisme).” *Mirabilia* 10. *Revista Electrònica de Història Antiga e Medieval Journal of Ancient and Medieval History, A Idade Media e as Cruzadas* (coord. per Almudena Blasco Vallés i Ricardo Da Costa) (2010c). 235-257 <www.mirabilia.com>.
- . *Ressenya de Curial e Güelfa*. Antoni Ferrando ed. Toulouse: Anacharsis, Toulouse 2007. *Estudis Romànics* 31 (2009a): 508-516.
- . *Ressenya de Curial e Güelfa*, trad. de Jean Marie Barberà, ed. Anacharsis, Toulouse 2007: “*Estudis Romànics*” 31 (2009b). 516-520.
- . *Detrás de los orígenes del Humanismo: Ramón Llull*, UNED, Madrid 2006.
- . “Sobre el Humanismo catalán y las periodizaciones”. Dins *Del Humanismo. Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 9 (2004), 251-278
- . *Tras los orígenes del Humanismo: El “Curial e Güelfa”*. Madrid: UNED, 2001³.
- Butinyà, Júlia & Antonio Cortijo Ocaña. “Breu introducció (trilingüe, castellà, català i anglès).” *eHumanista* 13 (*El humanismo catalán*) 13 (2009): xxxii–liii.
- , coords. *L’Humanisme de la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Potomac, Maryland, EE.UU.: Scripta Humanistica Publishing International, 2011.

- Butinyà, Júlia & Antoni Ferrando. *Curial e Güelfa*. Madrid: UNED, 2010. DVD.
- Butinyà, Júlia & Sònia Gros. Ressenya de Badia, Lola & Jaume Torró, eds. (2011). *Curial e Güelfa*. “Sèrie Gran” 26. Barcelona: Quaderns Crema. *Estudis Romànics* 35 (2013). En premsa.
- Calero, Francisco. “La Literatura castellana en la Corona de Aragón: el caso de Luis Vives.” *eHumanista* 13 (2009): 196-234.
- Cappelli, Guido M. *El Humanismo italiano. Un capítulo de la cultrua europea entre Petrarca y Valla*. Madrid: Alianza Editorial 2007.
- Cingolani, Stefano M, ed. Bernat Metge. *Lo somni*. «Els Nostres Clàssics» B/27. Barcelona: Barcino, 2006.
- Closa Frarrés. *Josep, Catalan and Latin in Renaissance Catalonia: from Mates to Vives*. Dins Coroleu & Taylor, 55-71.
- Compagna, Anna Maria. “Don Baltasar de Romani, traduttore di Ausiàs March.” Dins Nancy De Benedetto & Ines Ravasini eds. *Da Papa Borgia a Borgia Papa: letteratura, lingua e traduzione a Valencia*. Lecce: Pensa MultiMedia, 2010. 91-119.
- Corcó et alii, coords. *Què és l’home? Reflexions antropològiques a la Corona d’Aragó durant l’Edat Mitjana*. Barcelona: Prohom, 2004.
- Coroleu, Àlex & Taylor, Barry, eds. *Humanism and Christian Letters in Early Modern Iberia (1480-1630)*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Coronel Ramos, Marco Antonio. *La filología humanística y los textos sagrados: La Epístola a los Romanos en versión de Sebastian Castellio*. Valencia: Institució Alfons el Magnànim, 2011.
- Cortijo Ocaña, Antonio. “A tall d’epíleg.” Dins Butinyà & Cortijo, *L’Humanisme de la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*, 340-358.
- . “Lo somni como apología: metáfora de la sabiduría/lectura”. *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 17. En premsa.
- Cortijo Ocaña, Antonio, & Elizabeth Lagresa trads. and eds. Bernat Metge. *Lo Somni / The Dream of Bernat Metge*. Amsterdam: John Benjamins, 2012. En Premsa.
- Courcelles, Dominique de. *De l’élaboration d’un “je” poétique dans la première moitié du XVe siècle. Essai de Littérature comparée: Ausiàs March entre Charles d’Orléans et François Villon*. Dins VV.AA. *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps. Actes del Congrés sobre Ausiàs March (València 2009)*. València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, 2010. 311-326.
- Courcelles, Dominique de, & Vicent Martines eds. *Pour une histoire comparée des traductions. Traductions des classiques, traductions du latin, traductions des langues romanes du Moyen Âge et de la première modernité*. Paris: École de Chartes, 2012.
- Escartí, Vicent J. *Les edicions cincentistes d’Ausiàs March. La via d’accés a Castella*. Dins VV.AA. *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps. Actes del Congrés sobre Ausiàs March (València 2009)*, València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, 2010. 285-310.
- . *From Renaissance to Renaissance. (Re)creating Valencian Culture (15th-19th c.)*. Santa Barbara: Publications of eHumanista, 2012.
- Ferrando, Antoni. “Llengua i autoria al “Tirant lo Blanc”.” Dins Vicent Martines ed. *Tirant lo Blanch poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*. Gandia: Ajutament de Gandia / Universitat d’Alacant, 2011. 23-30.
- Fuster, Mª Àngels. ‘*Curial e Güelfa* multilingüe.’ Tesis Doctoral. Universitat d’Alacant 2009.
- González Rolán, Tomás. “Los comienzos del Humanismo renacentista en España”. *Revista de lengüas y literaturas catalana, gallega y vasca* 9 (2003): 23-28.
- González Rolán, Tomás, Moreno Hernández, Antonio, & Saquero Suárez Somonte, Pilar. *Humanismo y teoría de la Traducción en España e Italia en la primera mitad del siglo XV*. Madrid: Ediciones Clásicas, 2001.
- Gros, Sònia. ‘La temàtica amorosa en el “Curial e Güelfa”. Una aproximación desde la tradición clásica.’ Tesis Doctoral. Madrid, UNED, 2011 (Publicación digital institucional).
- Hauf, Albert. “Introducció.” Dins *Panorama Crític de la Literatura Catalana. Edat*

- Mitjana I.* Barcelona: Vicens Vives 2010a. 15-36.
- “Les transformacions.” Dins *Temes mallorquins*. “Biblioteca Miquel dels Sants Oliver” 38. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat 2010b. 313-348.
- “Artús, aycell qui atendon *li bretó?*: *La Faula*, seducció o reivindicació politicomoral?” Dins *Temes mallorquins*. “Biblioteca Miquel dels Sants Oliver” 38, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat 2010c. 255-278.
- “La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico: el caso de fra Francesc Eiximenis, O.F.M.” Dins R.Alemany, J.L. Martos & J. M. Manzanaro eds. *Actes del X Congrés Internacional de l’Associació Hispànica de Literatura Medieval*. “Symposia Philologica” 10. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005. 92-135.
- Llull, Ramón. Coord. Júlia Butinyà. Trads. Simone Sari, Carmen Teresa Pabón, Francesca Chimento. *Cuatro obras de Llull (El desconsuelo, Canto de Ramón, Del nacimiento de Jesús Niño, El Extravagante)*. Madrid: Centre de Lingüística Aplicada Atenea / Ministeri de Cultura. En premsa.
- Martines, Vicent. “*Ausiàs March i les traduccions*”. Dins VV.AA. *La poesia d’Ausiàs March i el seu temps. Actes del Congrés sobre Ausiàs March (València 2009)*, València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València. 2010. 327-348.
- . “*Famoso ystorial greco... Les lliçons dels clàssics, les traduccions i l’Humanisme a la Corona d’Aragó entre la fi del segle XIV i el XV.*” Dins Butinyà & Cortijo 2011. 375-408.
- Musco, Alessandro. *La contemplatio tra hymnus e kyklos*. Dins Fernando Domínguez Reboiras, Viola Tenge-Wolf, & Peter Walter eds. *Gottes Schau und weltbetrachtung. Interpretationen zum “Liber Contemplationis” des Raimundus Lullus*. “Subsidia Lulliana” 4. Brepols: Turnhout, 2011. 455-472.
- Pacheco, Arseni, ed. *Blandín de Cornualla i altres narracions en vers del segle XIV i XV*. “MOLC” 96. Barcelona: ed. 62/La Caixa, 1963.
- Recio, Roxana. *Los Trionfi de Petrarca comentados en catalán*, Chapel Hill, Department of Romance Languages (impreso en Valencia, Gráficas Soler). 2009.
- Rico, Francisco. “Esbozo del Humanismo español. *Studi Francesi* 51.3 (2007): 526-531.
- . *Vida u obra de Petrarca. I. Lectura del Secretum*. Padua: Antenore: 1974a.
- . “Petrarca y el *De vera religione*.” *Italia medioevale ed umanistica* 17 (1974b): 313-364.
- . *Primera cuarentena y Tratado general de literatura*. Barcelona: El Festín de Esopo, 1982.
- . “Petrarca y el ‘humanismo catalán’”. Dins Giuseppe Tavani & Jordi Pinell eds. *Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatures catalanes*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1983. 257-291.
- Riquer, Martí de. *Història de la literatura catalana*. III. Barcelona: Ariel, 1964.
- Riquer, Martí de & Joaquim Molas dirs. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1985. 10 vols.
- Romeu, Josep. *Miquel Batllori, medievalista*. Dins Josep Solervicens ed. *Miquel Batllori, historiador humanista. Cicle sobre la seva obra (17 de febrer-17 de març de 1998)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona-Fundació Caixa de Sabadell, 2000, 33-39.
- Rossich, Albert & Pep Valsalobre. *Literatura catalana moderna (siglos XVI-XVIII)*. Barcelona: Síntesis. 2012.
- Torroella, Guillem de. Sara Vicent Santamaria ed. *La Faula*. “Clàssics Tirant lo Blanc.” València: Tirant lo Blanch, 2011.
- Turró (Torró), Jaume. “Bernat Metge i Avinyó”. Dins L. Badia *et alii*. *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (s. XIII-XV)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2002. 99-111.
- Vilallonga, Mariàngela. *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1993.

VV.AA. *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps. Actes del Congrés sobre Ausiàs March (València 2009)*. València: Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València, 2010.